

Tussen Rijn en Lek 1993 1 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9972>

Is oct 69 65
L

De motte en ijskelder van Oud-Amelisweerd*

Tieneke Breemhaar**

Amelisweerd dankt haar naam aan ridder Amelis, die in de dertiende eeuw in dit gebied gewoond heeft. Na een beschrijving van de wijze waarop het land voor bewoning geschikt is gemaakt, zal ingegaan worden op de heuvel die naast het huidige landhuis Oud-Amelisweerd ligt, waarin zich een ijskelder bevindt. Er is onderzocht of het de plaats geweest is waarop een woontoren heeft gestaan.

Voorgeschiedenis

In de Romeinse tijd, die duurde van 50 jaar voor Christus tot 400 jaar na Christus, maakte de grond waar het huis Oud-Amelisweerd op staat deel uit van het stroomgebied van de Rijn. De Rijn stroomde toen van Wijk bij Duurstede naar Utrecht en was op verscheidene plaatsen zo'n 60 meter breed. De rivier was onbedijkt en overstroomde regelmatig. Tijdens zo'n overstroming bezonken de zwaarste deeltjes die de rivier vervoerde, zoals zand en grind, vlak naast haar loop, waardoor aan weerszijden oeverwallen ontstonden. De fijnste deeltjes (klei) bezonken het verst van de rivier af en vormden zo de huidige komgronden. De oeverwallen aan de westzijde van de rivier werden al in de Romeinse tijd bewoond. De andere, lager gelegen zijde kon pas in de middeleeuwen bewoond worden, nadat de aanleg van een dam in de Rijn bij Wijk bij Duurstede een einde had gemaakt aan de vele overstromingen¹.

Na de Romeinse tijd werd door een verlegging van de stroomgordel - dat wil zeggen een verandering van de loop van de rivier door het dichtslibben van de rivierbedding - de Lek belangrijker voor de waterafvoer dan de Rijn. De Lek, die tot dan toe niet meer dan een smal stroompje was geweest, werd nu de rivier die het meeste water afvoerde, wat ten koste ging van de Rijn, die geleidelijk veranderde in een ondiepe, op sommige plaatsen verzandde rivier².

---

*. Bij het schrijven van dit artikel zijn een aantal mensen mij zeer behulpzaam geweest. In het bijzonder wil ik bedanken: Prof. Dr. C. Dekker en Dhr. L.M.J. de Keijzer, en verder Drs. G. van Herwijnen, Drs. J.C. Besteman, Dhr. D. Koen, en Frank Rebel.

** Studente middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

1. C. Dekker, 'De dam bij Wijk' in: C. van de Kieft e.a. ed., *Scrinium et scriptura. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. H. van der Gouw* (Groningen 1980) 248-266, aldaar 253.
2. H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982) aldaar 106 en 214.

In de twaalfde eeuw was in Europa, dankzij technische verbeteringen in de landbouw, de agrarische produktie gestegen, waardoor de bevolking kon toenemen. Deze toename van de bevolking leidde op haar beurt weer tot een grotere vraag naar agrarische produkten en dus tot een grotere vraag naar landbouwgrond. Dit was ook het geval in Utrecht.

Utrecht werd in die tijd niet door een hertog of graaf bestuurd, maar door een bisschop. Het begin van de wereldlijke macht van de bisschop werd gelegd in het jaar 723 toen de Karolingische hofmeier Karel Martel aan de kerk van Utrecht de domeinen Utrecht en Vechten in volle eigendom schonk. In de tiende eeuw maakte Nederland deel uit van het Duitse Rijk, dat onder leiding stond van keizer Otto I (936-973). In het Ottoonse stelsel werden telkens wereldlijke functies aan kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders verleend. Als vertegenwoordigers van het centrale gezag benoemde de keizer liever geen leken, niet alleen omdat zij vooral hun eigen belang dienden, maar ook omdat hun lenen erfelijk waren. Wel kon de keizer zonder gevaar voor aantasting van zijn eigen macht grote gebieden aan de kerk geven, aangezien kerkelijke leiders geen nakomelingen hadden die hun vader automatisch opvolgden. Na de dood van een bisschop kon de keizer opnieuw een bisschop benoemen die zijn politiek welgezind was. Met de steun van de keizer werd de bisschop van Utrecht de machtigste man van de Noordelijke Nederlanden.

Toen zich in Utrecht het probleem van het tekort aan landbouwgrond voordeed, was het dan ook de bisschop die voor een oplossing moest zorgen. Er was voldoende woeste grond in de omgeving van Utrecht, namelijk het gebied rond de Rijn, maar deze grond was vanwege de veelvuldige overstromingen niet geschikt voor de landbouw. Daarom besloot bisschop Godebald van Utrecht in 1122 tot de aanleg van een dam in de Rijn bij Wijk bij Duurstede. Met deze dam kon de waterstand in de Rijn onder controle worden gehouden, zodat in de winter zonder problemen het water van de Utrechtse Heuvelrug afgevoerd kon worden; het gevaar voor overstromingen aan de oostkant van de Rijn was daarmee geweken⁴. Nu de Rijn niet meer overstroomde, veranderde ook haar loop niet meer en bleef er een smalle kronkelige, onbedijkte rivier over: de Kromme Rijn.

In de twaalfde eeuw kwam op deze wijze het gebied vrij voor de landbouw. Het tegenwoordige Amelisweerd kwam in handen van één van de vijf kapittels van Utrecht, namelijk het kapittel van Oud-Munster⁵. Een kapittel werd gevormd

---

4. Zie noot 3.

5. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-*

door een groep geestelijken die weliswaar leefden volgens een bepaalde regel, maar die geen kloosterlingen waren. Zij hadden niet zoals de monniken een gemeenschappelijke woning en evenmin legden zij de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Aan de kapittels werden door de landsheren vele schenkingen gedaan, onder andere in de vorm van grond met de daarbij behorende rechten en inkomsten⁶.

Oorkonde van 1224; oudste vermelding.

De eerste vermelding van Amelisweerd is te vinden in de naam van één van haar vroegste bewoners. Deze bewoner wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde uit 1224 en heette Amelis⁷. Het gebied dat hij in leen kreeg van het kapittel van Oudmunster was een waard. Een waard is een stuk land dat grenst aan een waterloop, in dit geval de Kromme Rijn, en naar dit stuk land noemde Amelis zich: 'Amelius uten Werde' (=Amelis uit de waard)⁸. Aangezien Amelis zich 'uit de waard' noemde, is het aannemelijk dat hij *in* de waard woonde⁹.

Maar *wáár* in de waard woonde hij? Uit zijn tijd is geen beschrijving van het gebied overgeleverd. De eerste beschrijving dateert uit 1395¹⁰. Amelisweerd is dan in drie lenen gesplitst, een westelijk deel genaamd Groenewoude, dat ook Amelisweerd werd genoemd, en een oostelijk deel, het huidige Oud-Amelisweerd, dat weer in twee lenen was onderverdeeld. Er waren dus twee stukken naast elkaar gelegen land die allebei Amelisweerd heetten. Het lijkt waarschijnlijk dat beide vroeger één geheel vormden. Aangezien later van *Oud-* en *Nieuw-*Amelisweerd werd gesproken, zou kunnen worden aangenomen, dat de vroegste bewoning heeft plaatsgevonden in het gebied dat nu *Oud-Amelisweerd* heet. Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan in het verderop gelegen Wulven. Dit gebied raakte in de loop van de tijd in verval, waarna verderop een nieuw huis werd gebouwd, dat ook weer de naam Wulven kreeg. Het oorspronkelijke Wulven werd hierna als Oud-Wulven betiteld.

Van Amelis is bekend dat hij was getrouwd met een zekere Sophia en vier kinderen had; één zoon die eveneens Amelis heette, en drie dochters, Sophia,

---

geografische studie Stichtse historische reeks 9, Zutphen, 1983, p. 434.

6. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 179-194.
7. Muller, Fz. S. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 II*, Utrecht-Den Haag 1920-1959 (afgekort OSU), p. 721.
8. zie noot 7.
9. Zie noot 5, p. 434.
10. zie noot 9.

Hildegond en Jutta¹¹. Amelis wordt in eerste instantie in de oorkonden genoemd bij de bisschoppelijke ministerialen. Dit hield in dat hij geen vrij man was, maar dienst moest verlenen aan de bisschop. In 1235 komt hij voor het eerst voor als 'Amelis miles de Insula' (=ridder Amelis uit de waard)¹². Amelis trad vele malen op als getuige in Utrechtse oorkonden. Verder bezat hij een hoeve te Alendorp¹³. Aan te nemen valt derhalve dat hij tot de hogere klassen van de samenleving behoorde.

Het is niet eenvoudig om een beeld te krijgen van de manier waarop Amelis woonde. De eerste, mij bekende, afbeelding van Oud-Amelisweerd werd omstreeks 1730 door C. Pronk getekend. Dit is meer dan 500 jaar na de eerste vermelding van Amelisweerd in de reeds gememoreerde oorkonde uit 1224. Vóór 1730 is Oud-Amelisweerd wel te vinden op kaarten, maar dan alleen aangegeven met een paar boompjes en de naam Melisweerd (zie afb.2).

De tekening uit ca. 1730 geeft een trapgevelhuisje uit de zestiende eeuw weer, dat net als het tegenwoordige huis dicht aan het water ligt (zie afb.3). Het huis is gebouwd op de hoger gelegen oeverwal, die ontstaan is toen de rivier nog regelmatig overstroomde. Verder van de rivier af is de grond lager gelegen; als het huis daar was neergezet zou er overlast van het water zijn geweest. Om dezelfde reden heeft in 1770 Gerard Godard Taets van Amerongen het huidige buitenhuis vlak langs het water, op de oeverwal, gebouwd. Dit had wel tot gevolg dat er aan de rivierzijde van het huis onvoldoende ruimte was voor een koets om te kunnen keren, zodat de imposante oprijlaan niet in het midden bij het huis kon uitkomen maar erlangs moest lopen en zo aan de andere zijde van het huis kwam, waar voldoende ruimte was.

Motte

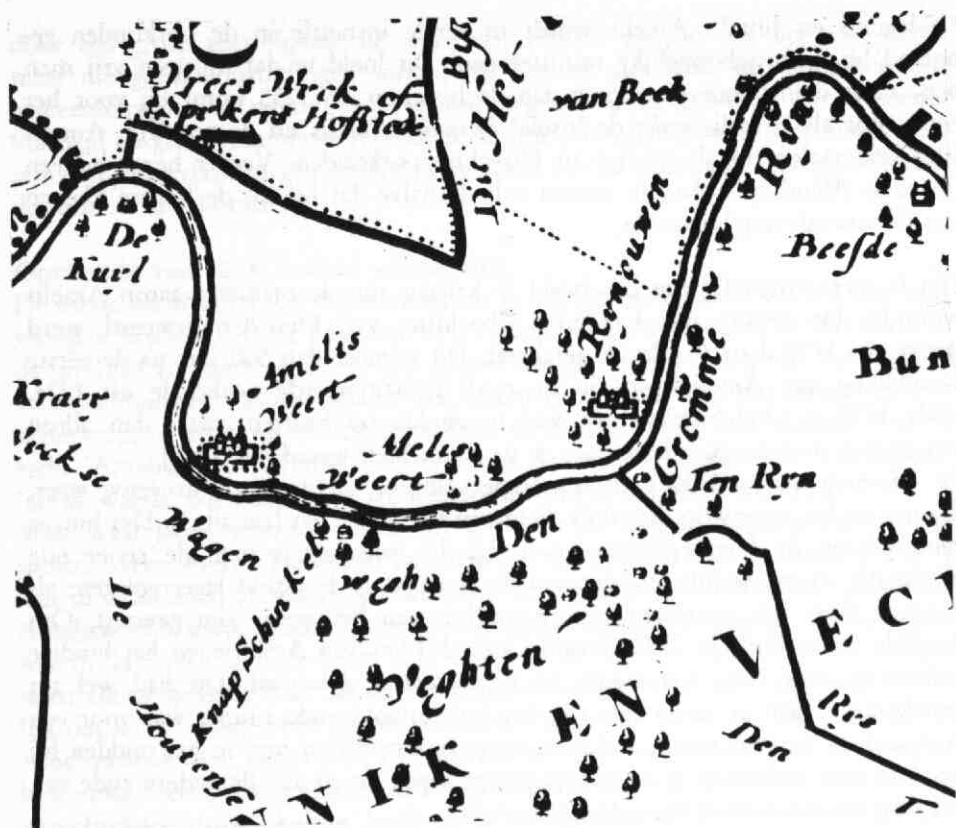
Naast het huisje is op de tekening een heuvel te zien, die ongeveer een even grote oppervlakte bestrijkt als het huis zelf en die tot de dakrand van de woning lijkt te reiken (zie afb.3). Deze heuvel kan, gezien de steile helling en de hoogte, niet door natuurlijke omstandigheden zijn ontstaan. Nu werden zulke heuvels wel opgeworpen ter verfraaiing van tuinen en parken, maar aangezien het hier gaat om een tekening van een eenvoudig huis uit het begin van de achttiende eeuw, kan in dit geval geen sprake zijn van een heuvel die is opgeworpen als

---

11. OSU II, nr. 917.

12. OSU II, nr. 883.

13. OSU II, nr. 1161.

Afb. 2 Amelisweert = Groenewoude/Nieuw-Amelisweerd, Melisweert = Oud-Amelisweerd. Detail van de kaart van den landen van Utrecht, door B. de Roij, uitgegeven bij N. Visscher, Amsterdam 1696 (RAU, TA, 51-2 blad V).

onderdeel van een parkaanleg. Dit gebeurde pas vanaf het einde van de achttiende eeuw bij grote buitenhuizen met een park ingericht volgens de romantische Engelse landschapstijl.

Er moet daarom naar een andere verklaring voor de functie van de heuvel worden gezocht. Waarschijnlijk is deze heuvel een kunstmatige verhoging, waarop in de dertiende eeuw een woontoren heeft gestaan: een motte. Mottekastelen komen in Nederland voor vanaf de eerste helft van de twaalfde tot het midden van de dertiende eeuw. De term motte is als verbastering van het Frans

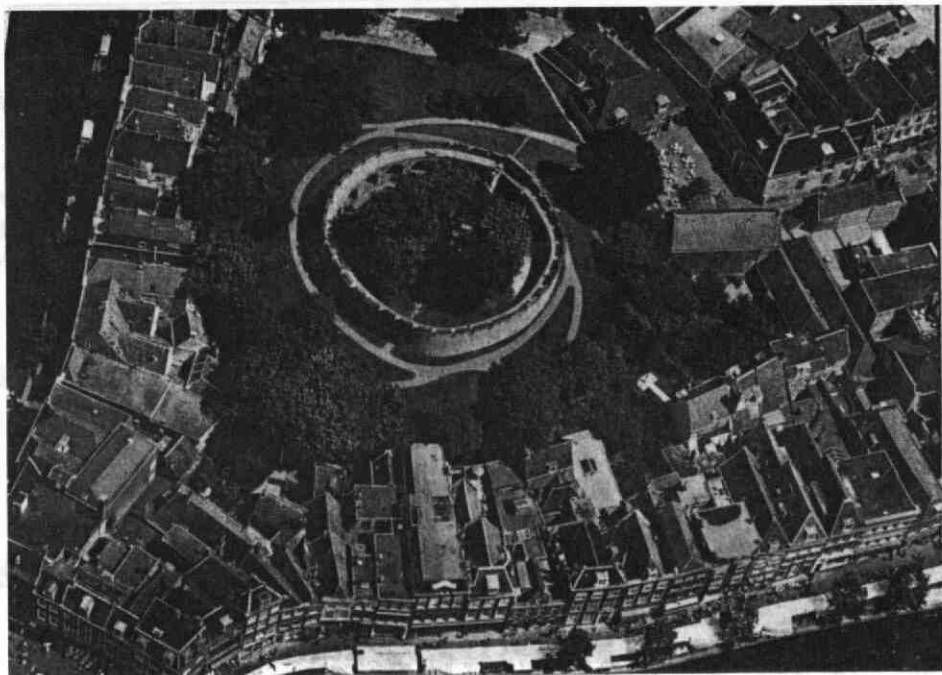
Afb. 3 De heuvel naast het huis op Oud-Amelisweerd, waarop waarschijnlijk een motte-kasteel heeft gestaan. Tekening van L.P. Serrurier uit ca. 1730 naar een pentekening van C.Pronk. RAU, TA 1175.

terug te vinden in de plaatsnaam Montfoort, een fort op een 'mont' (heuvel). Een motte kan in het Nederlands ook worden aangeduid met het woord berg, zoals in de plaatsnaam Hardenberg: een harde, versterkte berg¹⁴. Het twaalfde-eeuwse motte-kasteel bestond uit een imposante heuvel, met een diameter van 20 tot 45 meter, waarop de grote feodale heren een rond of ovaal kasteel bouwden. Zo'n kasteel werd niet permanent bewoond, maar had een militaire functie en diende als verdedigingspunt en toevluchtsoord in tijden van oorlog¹⁵. Deze

14. C. Dekker, 'Les chateaux dans la principauté ecclésiastique d'Utrecht dans leur contexte politique et social' in: *Chateau Gaillard - Etudes de Castellologie médiévale* 8 (1987), p. 13.

15. J.C. Besteman, 'Mottes in the Netherlands. A provisional survey and inventory' in: T.J. Hoekstra e.a. ed., *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Utrecht 1981, p. 49.

Afb.4 Het twaalfde-eeuwse motte-kasteel van de graven van Holland te Leiden. (Foto uit: *Chateau Gaillard* 12 (1985) p. 224.

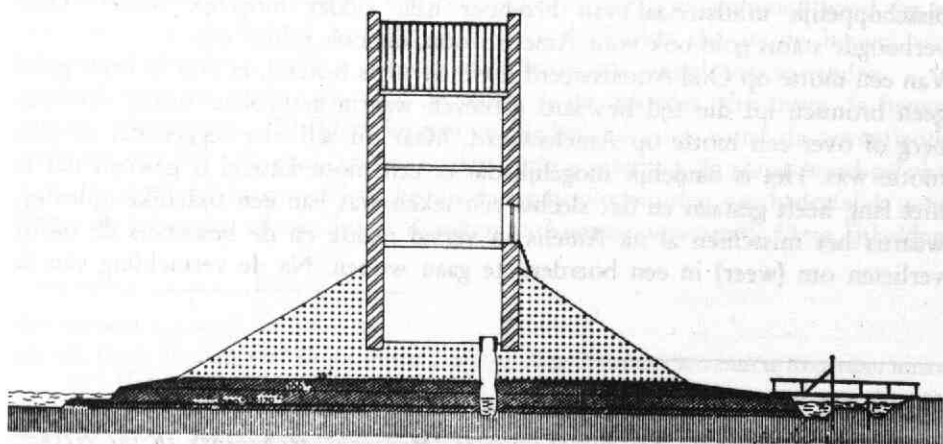
motte-kastelen verloren in de dertiende eeuw hun militaire relevantie. In deze tijd stonden niet langer enkele ridders tegenover elkaar, maar werden er huurleigers ingezet. Het motte-kasteel bood toen niet meer voldoende bescherming, reden waarom moest worden overgegaan tot de bouw van grote stenen kastelen, die omringd werden door diepe grachten¹⁶. Op lokaal niveau bleef het militaire prestige dat verbonden was aan het motte-kasteel echter bewaard en kon dit aanzien de woonwijze van de plaatselijke heren, die slechts deelnamen aan lokale strijd, beïnvloeden¹⁷. Zo ontstond er in de dertiende eeuw een type motte-

---

16. J.C. Besteman, 'Mottes in the Netherlands' in: *Chateau Gaillard - Etudes de Castellologie médiévale* 12 (1985) 211-224, p. 214.

17. zie noot 16.

kasteel dat van het voorgaande type was afgeleid. De dertiende-eeuwse was aanzienlijk kleiner en lager dan die voorganger uit de twaalfde eeuw en bovenop de berg stond geen militaire burcht, maar een houten of stenen woontoren met daaromheen een houten pallisade. Het geheel werd bovendien door een gracht omgeven. Zo'n motte was minstens drie meter hoog, twee keer de lengte van

Afb.5 Reconstructie van een dertiende eeuwse motte.

(uit: Hoek, Een eiland in de delta, 14).

een man, waardoor de verdedigende partij op de heuvel in het voordeel was¹⁸ (zie afb. 5). De motte was nog een verdedigingswerk, maar toch was dit niet de voornaamste reden meer om zo'n motte te bouwen; het ging de bewoner in eerste instantie om de status die de berg hem verleende. In een samenleving waar macht gebaseerd was op militaire kracht, werd de zichtbare vorm hiervan, het kasteel, het symbool voor deze macht.

Het gebied dat nu met Amelisweerd wordt aangeduid kwam, zoals gezegd, na de aanleg van de dam in 1122 vrij voor bebouwing en bewoning. De eerste vermelding van Amelisweerd is echter van meer dan honderd jaar later, uit 1224. Het is onwaarschijnlijk dat er in die tussenliggende honderd jaar geen bewoning in het gebied heeft plaatsgevonden. Over mogelijke voorgangers van Amelis is evenwel niets bekend. Pas als Amelis de waard in leen krijgt en zich naar deze waard noemt, dan gaat de waard later naar hem heten en niet naar één van zijn voorgangers. Mogelijk is juist zijn naam blijven bestaan, omdat hij de eerste is geweest die status aan het gebied heeft verleend; bijvoorbeeld doordat hij er een motte-kasteel bouwde, dat status gaf aan het gebied.

Omdat dertiende-eeuwse motte-kastelen voornamelijk vanwege hun maatschappelijke functie werden gebouwd zou het ook mogelijk kunnen zijn dat de aanwezigheid van een motte wijst op een ontwikkeling die de bewoner ervan heeft doorgemaakt naar een hogere sociale klasse¹⁹. In dit geval zou een motte-kasteel ertoe kunnen hebben bijgedragen dat de overgang van Amelis als bisschoppelijk ministeriaal van hereboer naar ridder mogelijk werd²⁰. Deze verhoogde status gold ook voor Amelis' zoon, die ook ridder was.

Van een motte op Oud-Amelisweerd is echter niets bekend, er zijn in ieder geval geen bronnen uit die tijd bewaard gebleven waarin gesproken wordt over een berg of over een motte op Amelisweerd. Maar dit wil niet zeggen dat er geen motte was. Het is namelijk mogelijk dat er een motte-kasteel is geweest dat er niet lang heeft gestaan en dat slechts een teken was van een tijdelijke opleving, waarna het misschien al na Amelis in verval raakte en de bewoners de motte verlieten om (weer) in een boerderij te gaan wonen. Na de vermelding van de

---

18. zie noot 15, p. 41.

19. H.L. Janssen, 'The archeology of the medieval castel in the Netherlands. Results and prospects for future research' in: J.C. Besteman e.a. ed., *Medieval archeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Rechteren Altena*, Assen-Maastricht 1990, p. 233.

20. J.M. van Winter, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw' in: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden II*, Haarlem, 1982, p. 134.

zoon wordt Amelisweerd bijna honderd jaar lang nauwelijks in de bronnen vermeld. Pas in 1395 wordt Amelisweerd weer genoemd in een lijst van leenmannen van het kapittel van Oudmunster²¹. Dat Amelisweerd na de vermelding van de zoon van Amelis nauwelijks meer in de bronnen voorkomt zou kunnen duiden op de afname van het belang van dit gebied en van haar bewoners. De hogere status kon niet langer in stand worden gehouden, waarna de bewoners de motte verlieten. Dit beeld komt overeen met de resultaten van een onderzoek dat C. Hoek in de omgeving van Rotterdam heeft gedaan naar de hofsteden Portugaal en Zwartewaal. Hoek heeft weten aan te tonen dat op deze plaatsen in eerste instantie alleen sprake was van een boerderij, waarna het gebied in de dertiende eeuw verrijkt werd met een motte. De motte van Portugaal was in de veertiende eeuw echter al weer verlaten²². De motte van Zwartewaal was afgevlakt, zodat er in plaats van een woontoren een hele boerderij op kon staan²³.

Archeologisch onderzoek.

Om meer inzicht te krijgen in het al dan niet aanwezig zijn van een motte op Oud-Amelisweerd, is er onder leiding van Dhr. L.M.J. de Keijzer van de historische kring "Tussen Rijn en Lek", een archeologisch onderzoek verricht. Dit onderzoek vond plaats van begin februari tot begin april 1992 en richtte zich op de heuvel die, net als de heuvel op de tekening uit ca. 1730, naast het huis ligt (zie afb. 3). Over deze heuvel deden verscheidene verhalen de ronde. Onder de heuvel zouden de restanten van een oud huis liggen en vermoed werd dat er ooit 'iets' op de heuvel had gestaan²⁴. Uit de kuilen die in de heuvel zijn gegraven blijkt dat er vaak is gezocht in de hoop wat waardevols te vinden. Tegelijk met het onderzoek naar de motte is de ijskelder, die tegen de heuvel aanligt, uitgegraven. Ijskelders komen in Nederland voor vanaf de zeventiende eeuw en werden gebouwd om er ijs, dat in de winter uit de rivier werd gehakt, in op te slaan. In de zomer kon het ijs dan gebruikt worden om bederfelijk goed langer te bewaren, of om koele dranken te kunnen serveren²⁵. Deze ijskelders

---

21. zie noot 5, p. 434.

22. C. Hoek, *Een eiland in de delta* Tentoonstelling Historisch Museum te Rotterdam maart-april 1973, p. 125-129.

23. C. Hoek, 'De hofstad te Zwartewaal', *Westerheem* 23 (1974) p. 102-103.

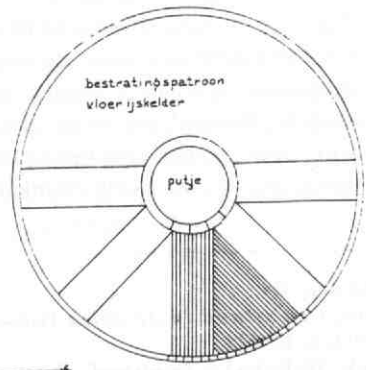
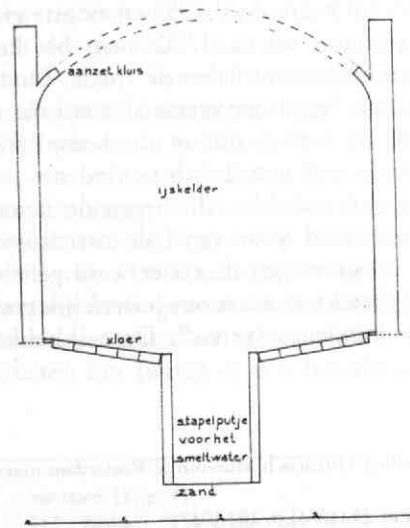
24. L.H. Albers, 'De geschiedenis van de landgoederen Oud en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen' in: L.H. Albers en J.T. Pemmelaar, *Amelisweerd en Rhijnauwen*, Historische reeks Utrecht 2, Utrecht, 1983, p. 21.

25. A.W. Reinink en J.G. Vermeulen, *Ijskelders. Koeltechnieken van weleer*, IJmuiden, 1981, p. 16.

woonhuis
 formaalstenen 25".10".3' cm
 schuur 25".11".3' cm

PROEFSLEUF IN HEUVEL EN UITGRAVEN IJSKELDER
 OUD AMELISWEERD febr-mrt 1992

meetlijn

heuvel

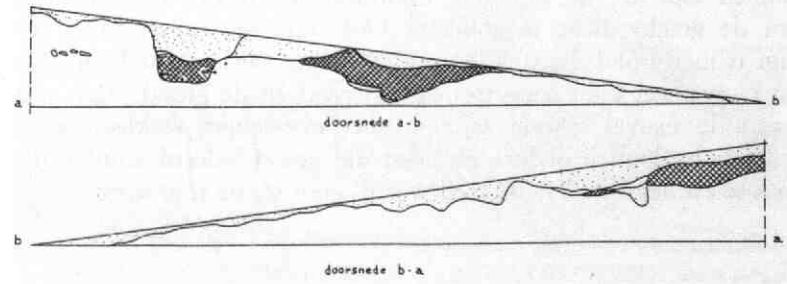
sloot

kleine deel van de heuvel

proef sleuf

tekening ijskelder 1:30 21 lagen per meter

- formaatstenen van de ijskelder
- muren ijskelder 25".10".4' cm
  - kluis 10".8".3' "
  - stapelputje 25".10".4' "
  - vloer 10".10".3' "
  - plavuizen rood 21".21".3' "
  - blauw 21".21".3' "
  - stenen met stuklaag 25".10".4' "

← Afb. 6 (vorige twee pagina's)

Tekening van de heuvel met daarin de ijskelder. Aangegeven is waar de proefsleuf is gegraven om te onderzoeken of op de heuvel een dertiende-eeuws motte-kasteel heeft gestaan. Tekening gemaakt door Dhr. L.M.J. de Keijzer.

bestonden in vele vormen en maten, van een eenvoudig gat in de grond tot volledig gemetselde kelders met een stenen overkoepeling, waarin het ijs zo'n drie zomers bewaard kon worden²⁶. In veel gevallen werden de kelders afgedekt met aarde om voor een goede isolatie te zorgen. Zo kwam het ook voor dat een motte eeuwen later werd gebruikt om er een ijskelder in te bouwen²⁷.

Is dit nu ook op Oud-Amelisweerd het geval? Is, met andere woorden, de heuvel die nu naast het huis ligt een dertiende-eeuwse motte, waar rond het einde van de achttiende eeuw een ijskelder in is gebouwd? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is er een sleuf gegraven van 2.50 meter diepte vanuit het hart naar de voet van de heuvel. Zou er op de heuvel een woontoren hebben gestaan, dan zou deze sleuf de restanten van fundamenteën hebben moeten kruisen. De resultaten zijn negatief: er is niets gevonden dat wijst op de vroegere aanwezigheid van een woontoren. In de grond werden slechts enkele scherfjes aangetroffen, te weinig om aan te nemen dat er sprake is van een in de dertiende eeuw bewoonde heuvel. Bewoners zouden immers afval geproduceerd hebben dat op de één of andere wijze door het omzetten van de aarde in de grond terecht moet zijn gekomen. In plaats daarvan was de grond zo schoon dat moet worden aangenomen dat het hier om een vrij recente heuvel gaat, een heuvel die zelfs jonger is dan de heuvel op de tekening uit 1730 (zie afb.3). Omdat een motte altijd omgracht was, is er ook nog aan de voet van de heuvel, aan weerszijden, een sleuf gegraven. Mocht de motte hoger dan nu zijn geweest, dan had het immers zo kunnen zijn dat de top, met eventueel resten van fundamenteën, gebruikt is om de gracht dicht te gooien²⁸. Ook van een omgrachting die vroeger gedempt is met grond die stukken muur bevatte van een fundering van een woontoren is evenwel niets aangetroffen. Integendeel: de grond bleek ook aan de voet van de heuvel schoon te zijn, met nauwelijks verkleuring en scherven. Uit dit archeologisch onderzoek moet dus geconcludeerd worden dat de huidige heuvel naast het huis 'Oud-Amelisweerd' géén motte is geweest.

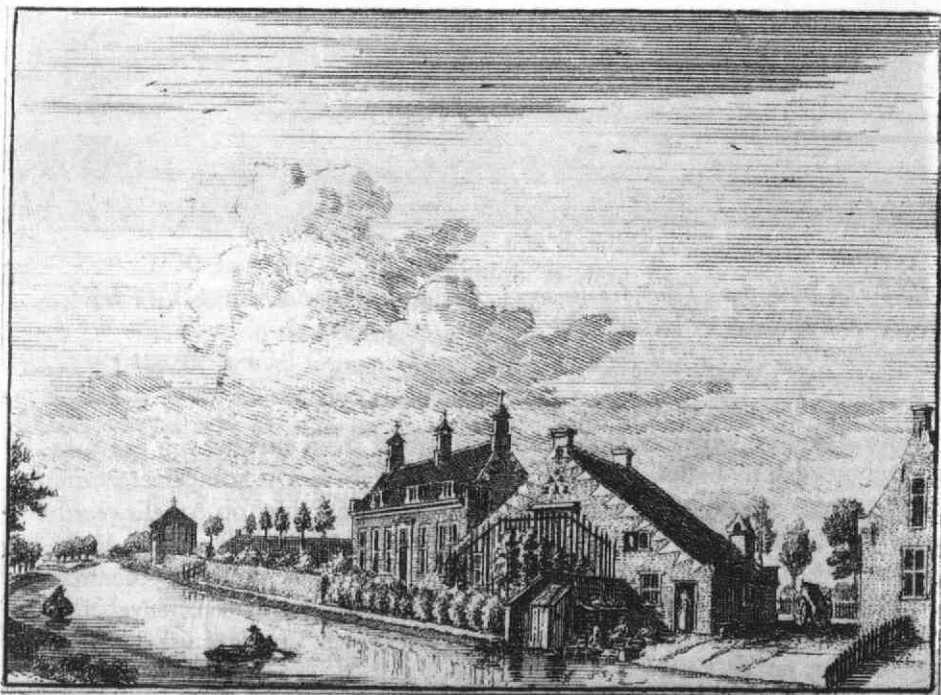
26. zie noot 15, p. 20 en 156.

27. zie noot 16, p. 41.

28. zie noot 15, p. 214.

Ijskelder

Waarvoor deze heuvel dan wel is opgeworpen, is gebleken uit het onderzoek dat naar de ijskelder is verricht. Vóór het onderzoek was van deze ijskelder niet meer dan een stenen rand te zien, omdat hij geheel volgestort was met grond en huisvuil. De ijskelder bestaat uit een ronde gemetselde put met een diameter van 3.90 meter. Uitgegraven bleek de ijskelder 3.10 meter diep te zijn. Gezien de

De RIDDER-HOFSTAD AMELISWEERD langs den krommen Rijn.

Afb. 7 Op deze afbeelding is te zien dat het huis Oud-Amelisweerd in de richting van de heuvel is uitgebreid. Kopergravure van H. Spilman uit 1791, naar een tekening van J. de Beyer uit 1745. (RAU TA 11687).

Afb.8 Het buitenhuis Oud-Amelisweerd, met achter de bomen links van het huis de beugel met de ijskelder uit ca. 1808.

Litho door P.J. Lutgers uit 1869.

(RAU TA 127-83)

grootte van deze kelder en het gebruikte formaat steen gaat het om een ijskelder die gebouwd is na het midden van de achttiende eeuw. Dit komt overeen met de gegevens van een uit 1808 daterend bestek van een ijskelder op Amelisweerd.

In 1808 kocht Lodewijk Napoleon Oud- en Nieuw-Amelisweerd. Voor het gebied dat bij deze buitenplaatsen behoorde liet hij door de tuinarchitect Alexandre Dufour (1750-1835) een park ontwerpen, waarin een heugel met een ijskelder gepland was. Dufour vermeldt in het bestek van deze ijskelder, na een opsomming van de kosten, het volgende:

Ik zie erop toe dat de grond die nodig is om de ijskelder aan te aarden geen deel uitmaakt van het huidige bestek. De grond maakt deel uit van de raming van het park, daar een gedeelte van de afgegraven grond afkomstig is van de grachten, dit is voordeliger. Kosten 2209 gulden. In het geval dat de grachten dit jaar niet

worden gegraven en dat men de ijskelder meteen wil bouwen, zal de grond voor het aanaarden gehaald worden van de landerijen tussen de openbare weg en de Rijn, zo dicht bij als mogelijk is, dit zal evenveel kosten als het hier boven genoemde bedrag van F. 2209,- op z'n hoogst. Dit geldt als rekening en om indien nodig te gebruiken²⁹.

Dufour.

De ijskelder diende, zoals uit bovenstaande tekst is op te maken, aangeaard te worden met grond uit de grachten of met grond van elders. Daaruit kan worden afgeleid dat er op dat moment géén heuvel naast het huis lag, want anders had de ijskelder in deze heuvel kunnen worden gebouwd of met de grond van deze heuvel worden aangeaard. Waarschijnlijk is de ijskelder in of vlak na 1808 gebouwd. Daarna zijn de grachten gegraven en is de vrijgekomen grond gebruikt om de kelder te isoleren. De heuvel, waarvan het vermoeden bestond dat het een uit de dertiende eeuw stammende motte was, blijkt dus een relatief recent opgeworpen heuvel te zijn, die bestaat uit grond die vrijkwam bij het uitgraven van de grachten en deel uitmaakte van een parkaanleg.

De onderzochte heuvel blijkt derhalve niet dezelfde te zijn als die op het prentje uit ca. 1730 (zie afb.3). Waarschijnlijk is deze heuvel tussen ca. 1730-1745 geëgaliseerd, want op een tekening van Jan de Beyer (afb. 7) is een huis te zien, dat is uitgebreid in de richting van de heuvel. Dit nieuwe huis zou dan wel erg dicht naast de heuvel komen te liggen. Het is aannemelijk dat de grond van de heuvel is gebruikt om het terrein rond het huis op te hogen. Het huis dat in 1770 in opdracht van Gerard Godard Taets van Amerongen werd gebouwd, was weer een uitbreiding van het huis dat op een tekening van De Beyer is te zien. Door de bouw van dit huis (zie afb. 8) is de oorspronkelijke heuvel geheel onder de buitenplaats van de familie Taets van Amerongen verdwenen. Zeer waarschijnlijk was *deze* heuvel een motte.

---

29. Met dank aan Riet Broomhaar voor het vertalen.

Literatuur:

- Albers, L.H., 'De geschiedenis van de landgoederen Oud en Nieuw Amelisweerd en Rhijnauwen' in: L.H. Albers en J.T. Pemmelaar, *Amelisweerd en Rhijnauwen*, Historische reeks Utrecht 2, (Utrecht 1983) 11-46.
- Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982).
- Besteman, J.C., 'Mottes in the Netherlands. A provisional survey and inventory' in: T.J. Hoekstra e.a. ed., *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel* (Utrecht 1981) 40-59.
- Besteman, J.C., 'Mottes in the Netherlands' in: *Chateau Gaillard - Etudes de Castellologie médiévale* 12 (1985) 211-223.
- Dekker, C., 'De dam bij wijk' in: C. van de Kieft e.a. ed., *Scrinium et scriptura. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. H. van der Gouw* (Groningen 1980) 211-224.
- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Stichtse historische reeks 9, (Zutphen, 1983).
- Dekker, C., 'Les chateaux dans la principauté ecclésiastique d'Utrecht dans leur contexte politique et social' in: *Chateau Gaillard - Etudes de Castellologie médiévale* 8 (1987) 5-20.
- Hoek, C., *Een eiland in de delta* Tentoonstelling Historisch museum te Rotterdam, maart-april 1973.
- Hoek, C., 'De hofstad te Zwartewaal', *Westerbeem* 23 (1974) 95-116.
- Janssen, H.L., 'The archeology of the medieval castle in the Netherlands. Results and prospects for future research' in: J.C. Besteman e.a. ed., *Medieval archeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Rechteren Altina* (Assen-Maastricht 1990) 219-264.
- Muller, Fz. S. e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 II* (Utrecht-Den Haag 1920-1959) (afgekort OSU).
- Nolet, W. en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951).
- Reinink, A.W. en J.G. Vermeulen, *Ijskelders. Koeltechnieken van weleer* (IJmuiden 1981).
- Winter, J.M. van, 'Adel, ministerialiteit en ridderschap 11de-14de eeuw' in: *Nieuwe algemene geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem 1982) 123-147.

Boekbespreking

'De tuin van Utrecht', geschiedenis en waarden van het landschap in het landinrichtingsgebied Groenraven-Oost, onder redactie van: J.D.H. Harten, J. Renes, R. Smouter en K.E. van der Wielen. deel 16 Historische Reeks, uitgave van Stichting Matrijs 1992.

Het boek is gebaseerd op een aantal bijdragen van deskundigen tijdens een studiedag onder de titel 'Cultuurhistorie in de stadsrand', ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Historisch Geografische Vereniging Utrecht (HGvU) in 1991.

Centraal stond het historisch landschap ten oosten van de stad Utrecht. De aanleiding vormde de herinrichtingsplannen van dit gebied. Het boek is gericht op een brede groep belangstellenden en de samenstellers hopen dat het een bijdrage levert aan een herinrichtingsplan dat recht doet aan de grote cultuurhistorische waarde van dit gebied.

De verschillende hoofdstukken, die chronologisch zijn gerangschikt, geven een beeld van de landschapsontwikkeling door de eeuwen heen, voorts is een cultuurhistorische kaart bijgevoegd en is een excursiebeschrijving opgenomen.

Inhoud:

- 1- Inleiding door A.A.M van Marrewijk, fysisch-geograaf.
- 2- Het natuurlijke landschap door H.J.A. Berendsen, fysisch-geograaf.
- 3- Oudste bewoning en Archeologische waarden door S. van Dockum, archeologe.
- 4- De Middeleeuwse ontginningen door A.L. Vernooy, historisch-geograaf.
- 5- Landhuizen en buitenplaatsen door J.D.H. Harten, historisch-geograaf.
- 6- Militaire Werken door J.D.H. Harten.
- 7- Opmerkingen bij de cultuurhistorische kaart door J. Renes, historisch-geograaf.
- 8- Excursie door R. Smouter, planoloog en K.E. van der Wielen, historisch-geograaf.

[n.b. de verschillende vakrichtingen van de auteurs staan vermeld op de laatste bladzijde van het boek]

Van Marrewijk geeft (nogmaals, ook in het voorwoord) aan waarom de studiedag werd gehouden, namelijk als presentatie van de HGvU en de herinrichtingsplannen van de oostelijke stadsrand van Utrecht, Groenraven-Oost.

Hij vergelijkt de problematiek van het stadsrandgebied Groenraven-Oost met die van de Utrechtse stadsrand in het verleden. In feite is er niets veranderd. De

schaal waarop en het tempo waarin is alleen vergroot. Bij het herinrichtingsplan spelen verschillende belangen, waarbij Van Marrewijk zich afvraagt hoe de cultuurhistorische waarden uit deze strijd te voorschijn zullen komen. Hij ziet het somber in.

Er is volgens hem echter nog voldoende aan cultuurhistorische waarden in het gebied, dat de moeite waard is om behouden te blijven. In de volgende hoofdstukken wordt dit nader toegelicht.

Berendsen gaat in zijn artikel in op de natuurlijke ontwikkeling van het landschap tot op het moment van de bedijking van de grote rivieren omstreeks 1100 en de menselijke ingrepen die rond dit tijdstip plaatsvonden.

Hij geeft een helder beeld van deze ontwikkeling en eindigt met de opmerking dat de natuurlijke ontstaanswijze een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ingebruikname van het gebied door de mens.

Van Dockum begint haar artikel met te zeggen dat bij besluitvorming over ruimtelijke en landschappelijke ingrepen ook archeologische waarden een rol moeten spelen. Dit is volgens haar tot nu toe te weinig gebeurd. Als belangrijkste oorzaak ziet zij de niet-zichtbaarheid van het overgrote deel van de interessante en waardevolle terreinen. Dit betekent echter niet dat zij niet kunnen bijdragen in de historische identiteit van een landschap.

In het gebied Groenraven-Oost ligt een 30-tal archeologisch waardevolle terreinen, die nog lang niet allemaal geheel zijn uitgezocht, waardoor gegevens op de bijgevoegde cultuurhistorische kaart onvolledig zijn.

Vernooy gaat in op de agrarische ontginningen, grofweg verdeeld in de droge stroomruggebieden, reeds voor het jaar 1000 in gebruik als weiland of bouwland en de natte komgebieden grotendeels in de 11de en 12de eeuw ontgonnen, nadat de afwatering in het gebied afdoende was geregeld.

Zijn verhaal is grotendeels gebaseerd op het bronnenonderzoek van C. Dekker (1983) naar de Middeleeuwse ontginningen in het Kromme Rijngebied.

Vernooy besluit zijn verhaal met de opmerking dat eeuwenlang de ruimtelijke structuur ongewijzigd zou blijven. Kleine ingrepen waren de aanleg van buitenplaatsen en verdedigingswerken. Veel ingrijpender acht hij de veranderingen door de aanleg van nieuwe wegen en stedelijke uitbreidingen. Hij concludeert dat met name in het gedeelte waar de landbouw nog de belangrijkste ruimtelijke functie is, nog wel veel kenmerken van de historische structuur, zoals oude percelering of wegenpatroon zichtbaar zijn in het landschap.

In de daarop volgende twee hoofdstukken gaat Harten in op de aanleg van landhuizen, buitenplaatsen en forten en hun invloed op het landschap.

Wat betreft de landhuizen en buitenplaatsen waren veranderingen het gevolg van bouw- en parkstijl wijzigingen en van functionele verschuivingen, waarbij het recreatieve aspect steeds meer op de voorgrond kwam.

Er volgt een uitgebreide bespreking van de verschillende voorbeelden en hun ontwikkelingsgeschiedenis in het gebied, geïllustreerd met louter oude tekeningen en prenten (geen recente foto's). Zijn conclusie luidt dat ondanks aantastingen het gebied rijk is aan landhuizen en buitenplaatsen in een grote variatie, waarbij er een duidelijke samenhang is tussen het soort landhuis of buitenplaats en de fysieke gesteldheid van het gebied.

In het hoofdstuk Militaire Werken schetst hij in een chronologisch overzicht een beeld van de aanleg van de Nieuwe Hollandse waterlinie en de bijbehorende militaire werken. Zij zijn samen met de landhuizen en buitenplaatsen sterk karakter bepalend voor het gebied Groenraven-Oost.

Hoewel de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie enerzijds oude structuren verstoord heeft, heeft het anderzijds een concerverende werking gehad, o.a. als gevolg van de Wet op de Verboden Kringen uit 1853, die bepaalde dat in de directe nabijheid van een verdedigingswerk niet of alleen in hout mocht worden gebouwd (voorbeelden hiervan zijn nog zichtbaar in het gebied). De wet die in 1951 definitief werd opgeheven, heeft de uitbreiding van de stad Utrecht aan de oostzijde sterk afgeremd.

Ondanks aantastingen is de geschiedenis van dit verdedigingsstelsel volgens Harten goed uit het landschap af te lezen.

In het voorlaatste hoofdstuk wordt door Renes een toelichting gegeven op de bijgevoegde cultuurhistorische kaart. Hij begint met een beeld te schetsen van de huidige situatie en de problematiek. Daarna volgt een beschrijving van de kaart, die aangeeft welke historische elementen in het huidige landschap zichtbaar zijn. Het laatste gedeelte bevat ideeën over de toekomst.

De herinrichting van het gebied Groenraven-Oost moet volgens Renes leiden tot een multifunctionele inrichting, waarin natuur en recreatie even belangrijk zijn als landbouw. Een multifunctionele inrichting laat zich uitstekend verenigen met behoud van cultuurhistorische waarden. Er moet gestreefd worden naar een zodanige inrichting dat de historisch-landschappelijke waarde voor langere tijd veilig worden gesteld.

Over de bijgevoegde kaart merkt Renes op dat deze een overzicht geeft van de

cultuurhistorische waarden in het landschap in Groenraven-Oost en door de indeling in structuren de nadruk legt op samenhangen in het landschap. Nieuw is ook de combinatie van bouwkundige, archeologische en historisch-geografische elementen. Bovendien is een aantal waardevolle structuren buiten de grenzen van het gebied doorgetrokken.

Tot besluit volgt een excursiebeschrijving door Smouter en Van der Wielen door het gebied om het een en ander met eigen ogen te gaan zien.

enkele kanttekeningen:

De cultuurhistorische kaart bevat erg veel informatie. Het is even zoeken, maar de toelichting in het boek en de legenda zijn verhelderend. De woonkernen/het stedelijk gebied is niet gekarteerd, met uitzondering van een klein gedeelte van Bunnik, de voormalige eng aan de Provincialeweg. Wat ik me afvraag is waarom de aldaar gelegen algemene begraafplaats niet van een arcering is voorzien en andere (bebouwde) stukken ervan wel? Deze begraafplaats is in 1889 aangelegd op een stuk grond gelegen op de eng van Bunnik.

Ook is de keuze van monumentale boerderijen niet duidelijk (geen enkele verklaring in de tekst). Alleen boerderijen langs de Achterdijk, Vinkenburgweg en Burgweg zijn opgenomen en dan nog een onverklaarbare selectie daar uit.

Waarom dan ook niet een hoofdstuk over de gebouwde omgeving in het algemeen, dus niet alleen over buitenplaatsen en forten, maar ook over boerderij-complexen (hoofdgebouw, bijgebouwen en groen) en dergelijke. Zij zijn ook karakteristieke en landschapsbepalende elementen binnen het gebied, die bij een herinrichtingsplan meegenomen dienen te worden.

Wat betreft het hoofdstuk Excursie zou het handig zijn geweest wanneer de nummers, zoals in de excursiebeschrijving vermeld staan ook op het bijbehorende kaartje waren aangegeven. Het kaartje vertoont nu niet meer dan een zwarte lijn met nauwelijks leesbare straatnamen.

Ook andere kaartjes in het boek zijn niet altijd even duidelijk met name bij de inleiding. Een aantal foto's is slecht (afgedrukt ?) en daardoor weinig informatief.

Echter de algemene indruk is positief. De verschillende hoofdstukken zijn informatief en goed leesbaar geschreven. In samenhang met de kaart en de excursie krijgt men een goed beeld van de cultuurhistorisch waardevolle elementen in het gebied Groenraven-Oost, die men bij een herinrichtingsplan niet uit het oog mag verliezen.

Saskia van Ginkel-Meester, architectuurhistorica.

Jaarverslag van de secretaris over 1992.

Verslag van de algemene ledenvergadering op 16 januari 1992 te Cothen.

Opening. De voorzitter, de heer P.S.A. de Wit, opende de vergadering met een welkomstwoord en gaf een kort overzicht van de activiteiten van de vereniging van het afgelopen jaar.

Verslag van de kascommissie. De kascommissie, bestaande uit de heren H. Touw en H.M. Pothuizen, verklaarden zich na inzage van de stukken accoord met de financiële administratie. Zij dankten de penningmeester voor haar goed verzorgde administratie. De commissie zal in 1993 bestaan uit de heren H.M. Pothuizen en J.N.M. van Impelen.

Verkiezing bestuursleden mevrouw K. van der Wiele-Pasterkamp en de heer H.J.J. Steenman waren aftredend en werden herkozen.

Rondvraag. Enkele leden van de vereniging maken van de rondvraag gebruik: vraag: 'Op welke wijze kan men actief deelnemer worden van de archeologische werkgroep?'. Antwoord: 'Door zich in verbinding te stellen met de heer de Keijzer'.

Vraag: 'Wat is de oprichtingsdatum van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'?'. Antwoord: 'Blijkens de statuten is de oprichtingsdatum 29 maar 1966. Het afgelopen verenigingsjaar stond daarom nog even in het teken van het 25-jarig bestaan'.

Sluiting. De voorzitter dankte de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen en met name de redactie van het periodiek, de bezorgers van het periodiek, de leden van de archeologische werkgroep en de kascommissie.

Jaarverslag van de secretaris over 1992

Het ledenbestand. De vereniging startte op 1 januari 1992 met 316 ingeschreven leden. 24 nieuwe leden meldden zich en 32 leden hebben hun lidmaatschap beëindigd. De vereniging telt per 31 december 1992 308 leden (Bunnik 38, Cothen 8, 't Goy 10, Houten 97, Odijk 36, Schalkwijk 19, Tull en 't Waal 5, Werkhoven 16, Wijk bij Duurstede 23, buiten het Kromme-Rijng gebied 52).

Bestuur. Op de jaarvergadering van 16 januari vond de jaarlijkse verkiezing van de leden van het bestuur plaats. Er waren geen tegenkandidaten voor een bestuursfunctie aangemeld.

Het bestuur was als volgt samengesteld:

Ir. P.S.A. de Wit, Odijk	voorzitter
O.J. Wttewaall, 't Goy	vice-voorzitter
H.J.J. Steenman, Houten	secretaris
mw J.A.M. v.d. Grind-v.d. Burgt, Wijk bij Duurstede	penningmeester
mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Werkhoven	tweede secretaris (p.r. en lezingen)
mw. C.E.A. van der Grind, Houten	lid van het secretariaat (computerverwerking)
L.M.J. de Keijzer, Houten	lid
Mr. C. van Schaik, Houten	lid

Het bestuur kwam dit jaar drie keer bijeen. Onderwerpen die aan de orde kwamen, waren o.a. Stichting Stichtse Geschiedenis, excursies en lezingen, kopij periodiek en Open Monumentendag.

Het periodiek 'Tussen Rijn en Lek' verscheen in 1992 vier keer. De lay-out is verbeterd. De redactie bestond uit mw Dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; mw drs. M.A. van der Eerder-Vonk, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; mr. drs. H. Reinders, Bunnik en O.J. Wttewaall, 't Goy.

Het bestuur wil langs deze weg iedereen bedanken voor zijn of haar inzet voor de vereniging.

Het verenigingsprogramma

Op 16 januari sprak de heer J.H. Tieleman over maten en gewichten. De verzamelaar en kenner der oude metrische stelsels had een gehoor van 73 aanwezigen.

De oudste lengtematen werden ontleend aan lichaamsdelen, zoals de voet, de el, de palm en de duim. In de meeste landstreken waren deze eenheden echter verschillend, hetgeen dikwijls tot moeilijkheden leidde. Het zou tot de Franse revolutie duren, eer een uniform stelsel kon worden gerealiseerd. In juli 1799 werd de 'meter' als officiële standaardmaat aanvaard. Tezelfdertijd kwam men op een congres in Parijs een algemeen geldend stelsel van gewichten en inhoudsmaten overeen. Het toen goedgekeurde metrieke/decimale stelsel werd in

Frankrijk ingevoerd, spoedig gevolgd door Nederland (1820) en vele andere landen (1870-1875). Thans zijn de meeste landen ter wereld bij het metrieke stelsel aangesloten. Engeland en de Verenigde Staten van Amerika zijn nu pas doende om het stelsel van meter, liter en kilogram in te voeren.

Het ijkwezen is in de geschiedenis altijd een belangrijke bron van inkomsten voor de belasting geweest. Enkele gegevens die de spreker verder verstrekte betroffen onder andere inhoudsmaten, gegroepeerd in natte- en droge waar. Bekende gewichtenmakers zijn geweest de firma's H.G. Houtgraaf te Dordrecht en Vos te Gouda.

Op 26 maart sprak de heer M. Bok voor een gehoor van 46 aanwezigen in Bunnik over de Utrechtse kunstschilders in de zeventiende eeuw.

De spreker hield een inleiding over de schilderkunst in de Nederlanden, waarbij er vooral sprake was van Italiaanse, Spaanse en Franse invloed door internationale godsdienstige, bestuurlijke en economische ontwikkelingen. De stad Utrecht behoorde in de zeventiende eeuw tot de belangrijkste artistieke centra van Nederland. Hoe de schilder- en prentkunst werd verkocht op jaarmarkten en bij andere gelegenheden kreeg ook de nodige aandacht. Vooral de welgestelden kwamen in die tijd in aanraking met schilderijen, die zij kochten of in ruil voor diensten ontvingen. De spreker toonde afbeeldingen van het dorps- en stadsleven, van vooral de kleinere steden in de provincie zoals Rhenen en Wijk bij Duurstede. Een uitvoerig artikel over dit onderwerp is door de heer Bok in voorbereiding voor ons tijdschrift.

Op zaterdagmiddag 25 april bezocht de Historische Kring Vreeswijk. Op het fort verzamelden zich zo'n 70 leden die, na verdeeld te zijn in twee groepen, beurtelings deelnamen aan de rondwandeling door het dorp en de bezichtiging van de Oudheidkamer.

De ontwikkeling van Vreeswijk hangt sinds eeuwen samen met die van de scheepvaart. Gelegen op een plek, waar sluizen nodig waren in de vaarverbinding tussen de Lek en de stad Utrecht, groeide Vreeswijk mee met de toenemende scheepvaart. Gelegen op een plek, waar sluizen nodig waren in de vaarverbinding tussen de Lek en de stad Utrecht, groeide Vreeswijk mee met de toenemende scheepvaart. De capaciteit van de sluizen moest steeds aangepast worden. De rondleiding voerde ons langs de Oude Sluis (1373), de hulpschutsluis (1820) en de Koninginnesluis (1892). Een aardige onderbreking op deze route vormde het bezoek aan de Hervormde Kerk (1682). De rondleiding werd bekwaam geleid door vrijwilligers van de Oudheidkamer. In dit kleine museum had men toevallig één dag tevoren de tentoonstelling 'Honderd jaar Koninginnesluis in

beeld' geopend. Deze waterkering, die zijn naam dankt aan de twee koninginnen die hem destijds in werking stelden, was in de Oudheidkamer nagebouwd op schaal 1:100.

Toen tenslotte in deze eeuw ook deze sluis te klein werd, kwam buiten Vreeswijk de Beatrixsluis (1938). Helaas te excentrisch voor de Vreeswijkse middenstand. Sindsdien is het rustig geworden in het oude plaatsje, dat sinds 1971 deel uitmaakt van de groeikern Nieuwegein.

De grote dagexcursie naar Friesland, met 51 deelnemers, vond plaats op 16 mei. De eerste stad die bezocht werd was Franeker, waar in 1585 een universiteit gesticht. Franeker was destijds de tweede universiteitsstad van ons land. Dit

Stins in Franeker

heeft aan de stad een historische uitstraling gegeven. Gidsen van de VVV verzorgden een rondleiding over grachten en langs monumentale gebouwen zoals het in 1591 gebouwde stadhuis in renaissance stijl, het pittoreske korendragershuisje uit 1634, het Martenahuis met toren uit 1498, dat nog door enkele personen van binnen is bezocht. Vandaar ging de wandeling voort door de unieke stinsentuin en over het stadshofje naar het grachtenpand, het voormalig woonhuis van Eise Eisinga, nu het museum Eise Eisinga planetarium. Eisinga, wolkammer van beroep, bouwde als autodidact in de woonkamer in zijn vrije tijd tussen 1774 en 1781 het zonnestelsel op schaal na, met zo'n precisie dat u nu nog elke dag de actuele stand van de planeten en ook o.a. de datum kunt aflezen. De houten tandraden met 10000 handgesmede spijkers werken heden nog perfect. Na de lunch voerde ons de tocht door het Friese landschap naar Epemastate in Ijsbrechtum, waar jhr C. van Eysinga een uiteenzetting over de geschiedenis van Epama-state (herenboerderij) gaf. Er was ruime gelegenheid om alle vertrekken met het authentieke interieur te bewonderen. Na de thee/koffie en de traditionele Oranjekoek vertrokken we naar het laatste historische museum van deze dag te Joure. In deze regioplaats die altijd een ambachtelijke invloed heeft gekend, is in 1976 een uniek museumcomplex gesticht. In deze originele historische bedrijfspanden is een collectie te zien over koffie, thee en tabak; bovendien zijn er een klokkenmakerij, een drukkerij, een koper- en tingieterij en een bakkerij. Ook is het Egbert Douweshúske uit Idskenhuzen naar de museumtuin overgebracht. Na een gezamenlijk diner in Nulde werd de succesvolle dag afgesloten.

De middagexcursie op 18 september naar de Zeister Hernhuttergemeenschap was een succes. Er waren 73 deelnemers. De heer P. Peucker hield in de kerk aan het Zusterplein een korte inleiding over het ontstaan en de geschiedenis van de Hernhuttergemeenschap. Daarna volgde een rondleiding.

De Hernhutters komen oorspronkelijk uit Moravië. Aanvankelijk vestigden zij zich in IJsselstein. In 1745 kregen zij van de Zeister slotheer Cornelis Schellinger toestemming zich op de pleinen van het Slot Zeist te vestigen, zodat zij hier hun geloof vrij konden belijden. Het zendingswerk over de gehele wereld vindt nog steeds plaats vanuit Zeist. In Zeist is de gemeenschap betrekkelijk klein, maar over de gehele wereld zijn er 800.000 leden, waarbij de gemeente volgelingen heeft in Afrika, in de Verenigde Staten en vooral in Suriname.

De Duitse architect Moritz von Schweinitz heeft de herenhuzen aan het Broeder- en Zusterplein ontworpen. De architectuur van beide pleinen wekt de indruk van een symmetrische architectuur, terwijl dat in werkelijkheid niet zo is. In 1768 voltooidde hij op 29-jarige leeftijd het pronkstuk en tegelijkertijd het

hart van de Hernhuttergemeenschap, namelijk de kerk aan het Zusterplein. De kerk kenmerkt zich door zijn eenvoud en volledig witte interieur: de banken, de lambrizing en de kachels die door een Zeister smid vervaardigd zijn. Het kerkhof is één van de oudste en meest complete. De graven en grafstenen zien er allemaal identiek uit als symbool van de gelijkheid van alle mensen.

Naar aanleiding van het gereed komen van de restauratie van de kerk en toren op het Plein te Houten hield de heer L.M.J. de Keijzer op 27 oktober een lezing voor 98 aanwezigen over de geschiedenis van dit gebouw.

Een kerk is gebouwd op de plaats waar in de eerste eeuwen van onze jaartelling een Romeinse villa stond, gemaakt van natuursteen en gedekt met pannen, geheel naar Romeins voorbeeld. Op deze plaats werd al voor de inval van de Noormannen in 863 de kerk van Houten gesticht. Mogelijk diende daarvoor (indien nog aanwezig) één van de bijgebouwen van de Romeinse villa of heeft men het bouwmateriaal daarvan gebruikt om de kerk te bouwen. Daarmee behoort de kerk van Houten tot de vroegste kerken in het Kromme-Rijngebied. In de daaropvolgende eeuwen groeide de kerk uit tot een parochiekerk die het middelpunt vormde van de oude dorpskom van Houten. Houten is een kerkdorp, aldus de spreker.

Grote schade ondervonden de kerk en de toren toen op 1 augustus 1674 bij een orkaan de torenspits tot op de omloop van de kerk afbrak en over het kerkdak stortte. In het bestek tot de herstelwerkzaamheden werd aangegeven hoe het herstel moest worden uitgevoerd. De torenspits is toen herbouwd, zij het in een afwijkende vorm van zijn voorganger. Ook de kerk werd hersteld, maar in een kleinere vorm. De zijbeuk aan de noordkant met de kapel van de O.L.V. broederschap werden in zijn geheel afgebroken en niet meer herbouwd. Ook aan de zuidkant werd alles wat daar was aangebouwd, afgebroken en kwam niet meer terug, zodat er van de middeleeuwse vorm van de kerk met uitzondering van het koor niet veel meer overbleef. Ook de herstellingen in de daarop volgende eeuwen hebben vaak om functionele redenen daarin bijgedragen. De spreker eindigde zijn lezing met een verslag van de opgravingen die tijdens de restauratie door de archeologische werkgroep van de Historische Kring zijn uitgevoerd. Deze hebben aangetoond dat de funderingen van de zijbeuk aan de noordkant van de kerk en wat aan de zuidkant was aangebouwd, nog aanwezig zijn en overeenkomen met wat in het bestek tot de herstelwerkzaamheden na de storm van 1674 wordt vermeld. Ook werden bij het vrijgraven van de fundering van de kerk aan de noordkant muurresten gevonden uit de 9de en 10de eeuw.

Precies honderd jaar geleden begon in Nederland de opmars van de prentbrief-

kaart. Hoe dit alles tot stand kwam, vertelde de heer J. van der Kamp voor een gehoor van 63 aanwezigen op 8 december in Langbroek. Met de klanken van Wim Sonneveld's nummer 'Het dorp' opende de spreker de avond over de Prentbriefkaart. Niet alleen nostalgie, maar vooral de cultuur kenmerkte het betoog.

Prentbriefkaarten zijn er nog niet zo heel lang. Ze zijn ontstaan uit de briefkaart, die op 1 oktober 1869 door de Oostenrijkse posteries werd ingevoerd. Zo'n briefkaart had een opgedrukte postzegel. De voorkant was bestemd voor het adres, de achterkant voor een groet of boodschap. In Nederland werd de briefkaart op 1 januari 1870 wettelijk ingevoerd door wijziging van de Postwet. Nadere uitwerking vond plaats in het Koninklijk Besluit van 30 november 1870. Al snel kwam men op het idee de kaarten te versieren. Graveurs en lithografen leverden de eerste illustraties. Zo ook in Nederland. De eerste in Nederland door Nederlanders geïllustreerde prentbriefkaart is in 1883 ontstaan en wel in de vorm van een nieuwjaarsbriefkaart. Maar met de opkomst van de fotografie veranderde dat en omstreeks 1890 verschenen de eerste prentbriefkaarten met foto's.

De Fransman Nicéphore Niépce maakte in 1822 de eerste foto. Hij ging zeven jaar later samenwerken met een andere fotograaf, te weten Jacques Daguerre te Parijs. De fotografie heeft een snelle ontwikkeling gekend. Oorspronkelijk fotografeerde men hoofdzakelijk portretten en stilstaande objecten. De fotografische materialen verbeterden snel. Zo was aan het einde van de vorige eeuw standaardfilm en fotografisch papier in diverse formaten te verkrijgen, waaronder het bekende prentbriefkaartformaat. De prentbriefkaart is door het recht van verzending per post per 1 april 1892 door een lager tarief dan de brief en door het fotograferen en afdrukken in meerdere afbeeldingen van een negatieffilm snel erg populair geworden.

Na de pauze werd een selectie van prentbriefkaarten op dia uit alle plaatsen van het Kromme-Rijngebied getoond, die op fotografische en druktechnische kenmerken door de spreker werden toegelicht.

Herman Steenman, secretaris*

---

*. Met dank aan de heer L.M.J. de Keijzer, mw K. van der Wiele-Pasterkamp en mw. C.E.A. van der Grind.

Financieel jaaroverzicht 1992

Inkomsten

Saldo Rekening Courant Houten	
per 31-12-1991	f 3.847,41
Saldo Rekening Courant Cothen	
per 31-12-1991	18,02
Saldo Spaarrekening Houten	
per 31-12-1991	79,16
Contributie	11.492,50
Rente	61,03
Verkoop losse periodieken	30,00

Totaal f 15.168,12

Uitgaven

Onkosten lezingen	578,40
Zaalhuur	327,50
Drukkosten periodiek	4356,03
Typekosten periodiek	1026,50
Portokosten	959,30
Onkosten secretariaat	621,80
Bankkosten	255,19
Bijdrage excursie	225,25
Diversen	178,35
Saldo Rekening Courant Houten	
per 31-12-1992	6541,36
Saldo Rekening Courant Cothen	
per 31-12-1992	17,50
Saldo Spaarrekening Houten	
per 31-12-1992	80,94

Totaal f 15.168,12

Nog te betalen nota's over 1992: ± f 1.300,-

J.A.M. van der Grind-van de Burgt, penningmeester.

Jaarverslag van de Archeologische werkgroep over 1992

Het afgelopen jaar is voor de werkgroep niet alleen plezierig werkzaam verlopen, maar ook vruchtbaar aan resultaten geweest. In totaal kwamen we 28 zaterdag- bij elkaar.

Twee bijeenkomsten werden benut om eerder verzameld vondstmateriaal, afkomstig van een perceel aan de Binnenweg en bij de Stenen Poort te Houten te sorteren en te determineren.

In het kader van het onderzoek van Tienke Broomhaar naar de vroegste historie van Oud-Amelisweerd (zie p. 1 van dit nummer), werd door de werkgroep een proefsleuf gemaakt in een bij het huis gelegen hoogte. Verwacht werd dat zich daarin funderingsresten van een motte, een versterkte woontoren, zouden worden aangetroffen. Er werd echter al gravend geen enkele aanwijzing gevonden dat er op die plek ooit een woontoren zou hebben gestaan. In dezelfde hoogte werd door ons een groot gedeelte van een ijskelder aangetroffen. Toen wij daar begonnen was deze bijna geheel aan het oog onttrokken door een laag afval. Na ontgraving bleek deze 3.10 meter diep te zijn en een doorsnede van 3,90 meter te hebben. In het vulmateriaal werden onder andere skeletresten - waarvan sommige bewerkt - van walvissen gevonden. Een aantal daarvan bleek determineerbaar als kaakfragmenten van blauwe vinvis (?) en potvis. Vermoedelijk zijn deze skeletdelen - waarvan het grootste stuk ongeveer 40 cm lang is , het uiteindelijke restant van een aantal veel grotere fragmenten - oorspronkelijk aangevoerd door walvisvaarders en vervolgens vele malen van eigenaar veranderd. De ijskelder is thans vrij te bezichtigen op het landgoed. Acht zaterdagmorgens is de werkgroep hier actief geweest.

Eén zaterdagmorgen werd gebruikt voor terreinonderzoek op Tielland, terwijl twee zaterdagmorgens besteed werden aan het opgraven van de fundamente van de boerderij 't Groen.

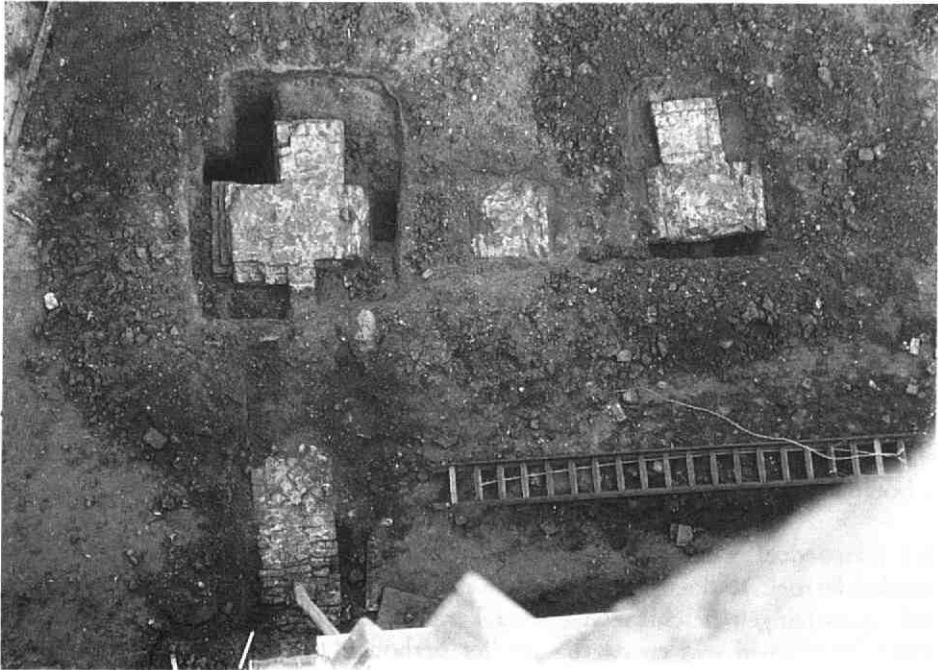
Het leeuwedeel van onze tijd, vijftien bijeenkomsten, gebruikten wij om grondonderzoek te doen bij de N.H. Kerk te Houten. Omdat Leen de Keijzer over aanwijzingen beschikte dat deze kerk in de 17de eeuw door een storm ernstig beschadigd was en daarna smaller herbouwd, werd zeer gericht gezocht naar funderingsresten. Deze werden uiteindelijk ook gevonden aan de noordkant van een zijbeuk en, aan de zuidkant van een kapel of uitbouw aan het koor. Aansluitend aan deze uitbouw werd de fundering gevonden van een aanbouw,

met daarin een portaal (?) of zijingang (?). Ook werden fragmenten gevonden van bewerkte kalksteen, tufsteen en vormbaksteen, evenals delen van grafzerken van 1600 en vroeger. Deze inspanning haalde de plaatselijke pers (Bunniks/Houtens Nieuws van 22 oktober) en ook de regionale (Utrechts Nieuwsblad regio Houten van 26 oktober).

In samenwerking met de gemeente Houten werd een expositie in het gemeentehuis verzorgd over de opgraving van de restanten van het huis Zorgvliet. Tegelijk met de opening van de expositie werd het door de werkgroep vervaardigde opgravingsverslag 'Zorgvliet' gepresenteerd.

Op de Open Monumentendag verleenden vier leden van onze groep assistentie bij rondleidingen op kasteel Beverweerd (Werkhoven), terwijl één lid gidste op Heemstede (Houten).

Anton van Schip

De funderingen van de noordelijke zijbeuk gezien vanaf de toren van de N.H. kerk van Houten.
(foto: Otto Wittevaall)

Varia

De redactie ontving van twee leden een aanvulling op de lijst van begraafplaatsen in het Kromme-Rijngebied (zie het themanummer, december 1992). Beide reacties betreffen Cothen, een plaats die (nog) niet in onze redactie vertegenwoordigd is....

Het verloren kerkhof te Cothen

'Naar aanleiding van Uw artikel 'Begraven in het verleden' wil ik volledigheidshalve mededelen dat ik in Cothen ook een 'verloren kerkhofje' gekend heb. 't Zal er nu wel niet meer zijn, maar het lag, van Cothen komend, aan de Bredeweg (rechts). Ik herinner het mij als een kleine vierkante ruimte omzoomd door een hoge haag (geen doornenhaag). 't Is wel een jaar of zestig geleden.' (...)

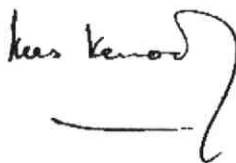

Utrecht, W. Stoker.

Kerkhoven te Cothen

'Met betrekking tot de informatie over Cothen wil ik een aantal opmerkingen plaatsen:

1. Het gesloten katholieke kerkhof lag naast de toenmalige waterstaatskerk die stond op de hoek van de Kerkweg/Hinkerstraat. Dit gebouw, dat na de bouw van de huidige katholieke kerk ongeveer vijftig jaar als parochiehuis functioneerde, is rond 1965 gesloopt. Rond de huidige katholieke kerk is nooit een begraafplaats geweest.
2. De huidige hervormde begraafplaats ligt niet aan de Dorpsstraat, maar aan het begin van de Groenewoudseweg, (tussen de panden Groenewoudseweg 1 en 3 in).
3. Tot ca. 1945 heeft Cothen aan de Bredeweg - ter hoogte waar nu Van der Worp woont (Bredeweg 24) - een zogenaamd verloren kerkhof gehad. Daar werden vooral onbekende zwervers begraven. In het gebouwtje wat er bij stond sliepen doorgaans zwervers.'

Cothen, Dr. C.G.Th. Vernooy

Monumentenbeleid Bunnik

De voorlopige monumentencommissie Bunnik, bestaande uit de directeur Gemeentewerken Huub Huntjens, en drie leden van onze vereniging, te weten Saskia van Ginkel, Peter de Wit en Henk Reinders, heeft een voorstel voor een monumentenlijst en een monumentenverordening vrijwel afgerond. Uit de voorlopige inventarisatie is keuze gemaakt, de kandidaat-monumenten zijn beschreven en gefotografeerd en de verordening van Houten is als voorbeeld voor Bunnik genomen. De behandeling in commissies en in de Raad zal binnenkort plaatsvinden. Deze zijn openbaar. De data worden gepubliceerd in het Bunniks/Houtens Nieuws.

Boerderij van het jaar

Voor de derde maal organiseert de Boerderijstichting Utrecht (BSU) de verkiezing van de 'Boerderij van het jaar'. De manifestaties van 1991 en 1992 waren beide een groot succes. De belangstelling was groot, mede dankzij de aandacht die de media aan het onderwerp besteedden. Het streven van de Boerderijstichting: behoud van de karakteristieke verschijningsvorm van de Utrechtse boerderijen, kreeg hierdoor de gewenste aandacht. De boerderijen 'De Looije Brug' te IJsselstein en de 'Hoogerhorst' te Hoogland ontvingen in resp. 1991 en 1992 het predikaat 'Boerderij van het jaar'. Dit werd blijvend zichtbaar gemaakt door het in metselen van een gedenksteen in de gevel. De eigenaars ontvingen een oorkonde. Deze vormt niet alleen een eerbewijs voor de zorg en toewijding waarmee zij hun boerderij en erf hebben onderhouden, maar vooral ook voor de gevoelige manier waarop zij met de plaatsing van bijgebouwen en voorzieningen zijn omgesprongen. Hierdoor zijn deze boerderijen het levende bewijs dat ook in deze moderne, op efficiency gerichte tijd, een agrarisch complex op harmonische wijze in het landschap geïntegreerd kan worden.

Na een brede voorselectie zal de jury haar oordeel bepalen op grond van de volgende criteria:

- * Het moet een boerderij zijn die nog steeds als agrarisch bedrijf functioneert.
- * Het hoeft geen monument te zijn, maar er dient wel gelet te worden op architectonische waarden als: eenheid van stijl in hoofdvorm en bijgebouwen.
- * Uit de staat van onderhoud van gebouwen en erf moet de zorg van de eigenaar/gebruiker blijken.
- * Uit de plaatsing van bijgebouwen en voorzieningen en uit hun vormgeving, materiaal- en kleuroepassing, moet de aandacht voor het complex als geheel blijken.
- * Diezelfde aandacht moet ook blijken uit inrichting en beplanting van het erf,

De boerderij van het jaar 1992, de 'Hoogerborst' te Hoogland.

bij voorkeur in samenhang met de situering in het omringende landschap.

- * Cultuurhistorische aspecten van boerderij en plek kunnen mede bepalend zijn in het waardeoordeel.

Gaarne ontvangt de B.S.U. voordrachten voor de verkiezing van de 'Boerderij van het jaar 1993' vóór eind maart. Het adres luidt:

Boerderijstichting Utrecht
Mariaplaats 23
3511 LK Utrecht.

Inhoud van dit nummer:

T. Broomhaar	De motte en ijskelder van Oud-Amelisweerd	1
Boekbespreking	De tuin van Utrecht	19
Jaarverslag van de secretaris over 1992		23
Financieel overzicht 1992		30
Jaarverslag van de archeologische werkgroep over 1992		31
Varia		33

Redactie-commissie: Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; M.A. van der Eerden-Vonk, Wijk bij Duurstede; L.M.J. de Keijzer, Houten; H. Reinders, Bunnik; O.J. Wttewaall, 't Goy.

Ereleden: A. Graafhuis, Utrecht en G. de Nie, Schalkwijk.

Eindredactie en redactie-adres: Postbus 83, 3960 BB Wijk bij Duurstede, tel. 03435-72444 (Mw. v.d. Eerden).

Secretariaat/Ledenadministratie Historische Kring "Tussen Rijn en Lek":
H.J.J. Steenman, Kalverhoeve 18, 3992 NZ Houten, tel. 03403-74644.

Public Relations en informatie over lezingen: mw K. van der Wiele-Pasterkamp, Herenstraat 113, 3985 RT Werkhoven, tel. 03437-1274.

Lidmaatschap van de vereniging, tevens **abonnement** op dit tijdschrift: f 35 per jaar (studenten en scholieren: f 20), over te maken op rekeningnummer 32.98.07.498. ten name van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek" bij de Rabobank te Houten (postrekening van de bank: 214585).

Losse nummers van dit tijdschrift: f 10,- excl. portokosten.

Afbeelding omslag: Fragment van de kaart van de provincie Utrecht door Bernard de Roij; uitgegeven bij Nicolaas Visscher, Amsterdam, 1696.